

Tozer'in Turkish Armenia and Eastern Asia Minor Adlı Yapıtında Yozgat ve Çevresinde Yaşanan Kıtılığın (1873-1875) Doğal ve Sosyo-Ekonomik Nedenleri

The Natural and Socio-Economic Causes of the Famine in Yozgat and its Surrounding in (1873-1875) in The Work of Tozer Titled as Turkish Armenia and Asia Minor

Dr. Ayşegül KUŞ*

Özet

Kıtılık, hem çok eski zamanlardan itibaren insan topluluklarını uğraştıran hem de insan varlığını ve insanın yarattığı uygarlığı tehdit eden önemli olgulardan biridir. Tarihsel süreç içerisinde dünyanın çeşitli bölgelerinde çeşitli sebeplere bağlı olarak kuraklık ve onun doğal bir sonucu olan kimi kıtlık hadiseleri yaşanmıştır. Kıtlık olaylarının göçler, ölümle sonuçlanan bazı bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkması, gıda fiyatlarında aşırı yükselişler ve karaborsacılık, insanların açlıklarını giderebilmek için değişik yollardan besin arayışına girmeleri, asayiş ve güvenlik sorunları gibi kimi önemli sosyo-ekonomik neticeleri olmuştur. Orta Anadolu'da 1873 yılında ortaya çıkan kıtlık ise, içinde Yozgat'ın da bulunduğu kimi Anadolu şehirlerini her yönden olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Ayrıca anılan kıtlık 1874 ile 1875 yıllarında daha da derinleşerek daha önceki dönemlere nazaran oldukça yıkıcı sonuçlara sebebiyet vermiştir. Bununla birlikte, konu ile ilgili yapılan çalışmaların sınırlı sayıda olduğu dikkati çekmektedir. İşte bu çalışmanın amacı, İngiliz seyyah Tozer'in gezi notlarındaki izlenimlerinden yola çıkarak özelden 1873-1875 yılları arasında Yozgat ve çevresinde yaşanan kıtlığa yol açan doğal sebeplerle birlikte, kıtlığın bölgenin sosyo-ekonomik yapısı üzerinde yarattığı tahribatın etkilerini belirlemek ve böylece alan yazına bazı katkılar yapmaktır.

Anahtar sözcükler: Tozer, Yozgat ve çevresi, kıtlık, doğal sebepler, sosyo-ekonomik etkiler.

* *Dr. Ayşegül KUŞ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Bölümü
aysegulkus@hotmail.com

Abstract

The famine has been one of the phenomena both having caused troubles for the human communities and also having threatened the existence of human beings and the civilisation created by the people since the ancient times. Throughout the course of history depending upon several reasons the drought and the famine which is the natural result of it, the famine incidents have been experienced in different parts of the world. The famine incidents have some important results such as migrations, the emergence of some contagious diseases resulting in deaths, the astronomic increase in the prices of food and the black marketing, the tendency of the people searching for food through different ways, the problems of the public order and the security. The famine that broke out in the Central Asia in 1873 negatively affected some Anatolian towns including Yozgat in all aspects. Moreover, when compared to the previous periods it led to considerably destructive results getting deeper and deeper between the years 1874-1875. However, it is striking that the number of the studies regarding the subject seems limited. Thus along with the natural causes of the famine experienced especially in Yozgat and its surrounding in 1873-1875 the purpose of this study is also to determine the effects of the destruction it had caused upon the socio-economic structure of the region as well and to make some contributions to the field of literature through making use of the impressions of Tozer in his travelogue.

Keywords: Tozer, Yozgat and its surrounding, famine, natural causes, socio-economic effects.

GİRİŞ

Kıtlık, sözlük anlamı olarak kıt olma durumu, ihtiyaca yetmeyecek kadar azlık, az ve zor bulunma, kuraklık ve savaş vb. nedenlerle ürünü yetişmemesi ve bundan doğan açlık; yiyecek maddelerinde görülen darlık gibi anlamlara gelmektedir.¹ Bu yönüyle kıtlık, tabiat ve iklim şartları, gibi doğal, savaş, çatışma, göç vb. yapay nedenlerin doğurduğu besin yetersizliği anlamına gelmektedir. Ayrıca kıtlık, insanların hayatlarını sürdürebilmek için ihtiyaç duydukları gıda maddelerinin temin edilememesi ve bu halin şiddetli ve uzun sürmesi durumunda ölümlerin yaşanabileceği büyük bir felakettir. Sürekli kıtlıklar yaşayan insanlar değişik beslenme usulleri geliştirmiş; gıda maddelerinin bulunmadığı zamanlarda her türlü bitki, bitki kökü, her çeşit et hatta leş yemek

¹ Türk Dil Kurumu Sözlüğü, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a0067b86c5cc7.47352183, erişim tarihi: 6.11.2017.

suretiyle hayatta kalma savaşı vermişlerdir.² Kıtıkların ortaya çıkmasına sebep olan olaylar oldukça fazladır ve genellikle doğal bir afet neticesinde ortaya çıktıkları söylenebilir. Bu bağlamda, sel, yangın, kuraklık, deprem, çekirge istilası, salgın hastalıklar, aşırı soğuk ve sıcaklıkların kıtlık hadiselerine yol açtığı bilinmektedir. Bununla birlikte, eşkıyalık olayları, isyanlar ve savaşlar gibi bazı siyasal ve sosyal olayların da kıtlık olaylarının ortaya çıkması ile yakın ilişkisi bulunmaktadır.³ Bu sebeple kıtlık olayları, doğal süreçlerle bağlantılı olarak ortaya çıkmaları durumunda, insan iradesinin dışında olduğu için doğal afet olarak kabul edilir. Ancak, siyasal ve sosyal olayların sonucunda ortaya çıkması durumunda, insan iradesi dâhilinde olduğu için, doğal bir afet olarak nitelendirilemez.⁴

Tarihsel süreç içerisinde dünya üzerinde çeşitli sebeplerden dolayı kuraklık ve onun doğal bir neticesi olan kıtlık hadiseleri görülmüştür. Osmanlı Devleti'nde değişik dönemlerde etkisini hissettiren kurak hava koşulları, tarımsal üretim yapılan bölgelerde üretimin düşüşüne sebebiyet vermiş ve böylece bazı kıtlık olayları ortaya çıkmıştır. Kuraklık, açlık ve gıdasızlık gibi bazı fizyolojik tesirlerin yanı sıra ülkenin sosyo-ekonomik yaşamı üzerinde de kimi önemli olumsuz etkiler yaratmaktadır. Söz gelimi, Osmanlı Devleti'nde meydana gelen kıtlık olaylarında, gıda fiyatlarındaki aşırı fiyat yükselişleri ile birlikte diğer maddelerin fiyatlarında ortaya çıkan düşüş, kıtlığın ortaya çıktığı yerdeki halkın ekonomik yaşamını olumsuz etkilemiştir.⁵ Elbette kıtlık her zaman kuraklık neticesinde ortaya çıkan bir olay değildir. Ancak kuraklık sosyo-ekonomik yapı üzerinde dolaylı olarak yarattığı etki nedeniyle bilimsel bakımdan incelenmesi

² Selma Turhan Sarıköse, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2013, s.25.

³ Yavuz Erler, "XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi", *Türkler*, C.13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.762-771. Erler, Kıtığı ortaya çıkaran sebepleri insan kaynaklı ve doğal afetler olmak üzere iki ana başlık altında sınıflandırır. İnsan kaynaklı olanları kaos ortamının doğurduğu sebepler (savaşlar, isyanlar ve sürgün, eşkıyalık hareketleri, etnik çatışmalar vb.) ve devletin idari yapısının ve uygulamalarının doğurduğu sebepler (ayân ve yerel idarecilerin baskıları, aşiretlerin iskânı, göçmenler ve üretim kaybı, vs.) ile doğal afetleri ise biyolojik kökenli (çekirge istilası, salgın hastalıklar, yangın gibi insan kaynaklı afet, jeolojik afet (deprem), meteorolojik afetler (dolu yağışı ve don olayı, fırtına, sel, kuraklık) olmak üzere bazı alt başlıklara ayırır bkz. Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2010, ss.32-117.

⁴ Kılıç, Orhan, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtıklar", *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye yayınları, Ankara 2002, ss.718-730.

⁵ Erler, a.g.e., s.31. Kuraklık, salgın hastalıklar ve kıtlık hakkında daha detaylı bilgi için bkz. C. Miller Joseph, "The Significance of Drought, Disease and Famine in the Agriculturally Marginal Zones of West-Central Africa", *Journal of African History*, 23 (1982) , ss.17-6; Steven, L.Hoch, "Famine, Disease and Mortality Patterns in the Parish of Borshevka, Russia, 1830-1912", *Population Studies*, 52 (1998), ss.357-368.

gereken bir konu olarak geçerliliğini korumaktadır.⁶ Zira zaman zaman sel baskınları ve depremler gibi doğal afetler yaşansa da, kıtlık kadar Osmanlı Devleti'ni ve toplumu derinden sarsan etkilere yol açmadıkları söylenebilir. Osmanlı coğrafyasında 19. yüzyılda, hem bölgesel, hem de geniş sahaları etkisi altına alan kuraklık dönemleri dikkate alındığında, iki büyük ciddi afete karşılaşıldığı söylenebilir. Bunlardan birincisi, 1845 yılında etkisini en üst düzeyde hissettiren kuraklığa bağlı olarak ortaya çıkan kıtlıktır. Diğeri ise, başlangıcı 1869 yılında ortaya çıkan kuraklık ve onun uzantısı sonucu özellikle 1874-1875 yılında ölümcül sonuçlara yol açan kıtlık durumudur. Aslında Osmanlı Devleti'nde 1873-1875 yılında ortaya çıkan kıtlık öncesinde, bölgesel kuraklığa bağlı olarak yaklaşık olarak 14 tane kıtlık olayı yaşandığı söylenmektedir. Ancak yaşanan bu kıtlıkların hiç birinin yarattığı sosyo-ekonomik sonuçlar, 1873-1875 yılları arasında yaşanan kıtlık kadar etkili olmamıştır. ⁷ Aynı bölgede, yani Orta Anadolu'da⁸, 1887, 1928, 1935, 1939 yıllarında olmak üzere başka kıtlık hadiselerinin yaşandığı da bilinmektedir.⁹ Özellikle 1873-1875 yılları arasında yaşanan kıtlık olayının, etkili olduğu şehirlerden biri de Yozgat olmuştur. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin gerilemesine koştur olarak içinde bulunduğu idari, siyasi ve ekonomik duruma da bağlı olarak yaşanan kıtlığın, Orta Anadolu bölgesinde içinde Yozgat'ın da bulunduğu yerleri ve bölge halkını oldukça zor durumda bıraktığı anlaşılmaktadır.

İşte bu çalışma, 1879 yılında bölgeyi ziyaret eden İngiliz asıllı Henry Fanshawe Tozer'in¹⁰ 1881 yılında Londra'da yayımlanan "Turkish Armenia and

⁶ Erler, "The Effects of Natural Disasters on The Province of Konya with a Special Reference to Economic and Social Aspects of the City", *International Congress on Ottoman Empire With All Aspects in 700th Anniversary of Its Establishment*, yay. haz. Alaaddin Aköz, Bayram Ürekli, Ruhi Özcan, Selçuk Üniversitesi, Konya 2007, ss.797-809.

⁷ Erler, a.g.e., s.16. 1845 yılında ortaya çıkan kıtlık durumu aslında 1842 yılına değin uzanan kuraklıkla ilişkilidir. 1845 yılındaki kıtlık, başta Bursa ve Ankara olmak üzere Anadolu'daki sosyo-ekonomik yapıyı derinden etkilemiştir. 1874-1875 kıtlığı ise, özellikle Ankara, Konya ve Bursa gibi yerlerde etkili olmuştur bkz. Erler, a.g.e., s.16.

⁸ Taha Niyazi Karaca, "1873-1874 Kıtlığının Osmanlı İktisadi ve Siyasi Yaşantısına Etkileri", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu Bildiriler (12-13 Aralık 2013)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s.164.

⁹ Yener Bayar, *1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 3.

¹⁰ 1829 ve 1919 yılları arasında yaşamış olan İngiliz yazar, akademisyen ve seyyahtır. Kendi ifadesine göre, Tozer 1874 yılında Anadolu'yu ziyaret etmeyi planlar. Ancak o yılda meydana gelen büyük kıtlık nedeniyle seyahatini ertelemek zorunda kalır. Akabinde patlak veren 1877-78 Osmanlı- Rus Savaşı onun bir kez daha bu seyahat planını ertelemesine sebebiyet verir. Seyyah ancak çok arzu ettiği bu seyahatini 1879 yılında gerçekleştirme fırsatı yakalar bkz. Ayşegül Kuş, *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19.*

Eastern Asia Minor” adlı eserinde¹¹ Yozgat ve çevresinden söz ederken gündeme getirdiği 1873-1875 yılları arasında yaşanan kıtlık olayını ve bu olaya ilişkin verdiği bilgileri analiz etmeyi amaçlamaktadır. Böylelikle, Tozer’in bakış açısıyla kıtlığın nedenleri, kıtlığın yol açtığı sosyo-ekonomik sonuçlar vb. ortaya konulacaktır.

2. Kıtlığın Ortaya Çıkışı ve Doğal Nedenleri:

Tozer, 1873-1875 kıtlığına dair, Kayseri’ye doğru giderken uğradıkları Osman Paşa Tekke köy adını verdiği yere geldikleri andan itibaren bilgi vermeye başlar. Ona göre, bu köy adını yarı dinsel yarı yardım amaçlı olarak bizzat Osman Paşa tarafından kurulan bir vâkfa bağlı olan bir tekmeden almaktadır ve bunun gibi kurumlar Anadolu’nun diğer yerlerinde de oldukça fazladır. Tozer, Osman Paşa tarafından kurulan bu tekkenin kısmen inşa ettirdiği bir camiye yaşatmak, kısmen de köyü ziyaret edenleri ağırlamak ve benzeri şekilde yardım amaçlı olarak hizmet verdiğini belirtir.¹² Seyyah ilk defa bu köye geldiklerinde 1874 yılında bölgede yaşanan kıtlığın kötü sonuçlarını ortaya koyan bazı kanıtlar görebildiklerini söyler. Zira ona göre, köydeki evlerin önemli bir kısmı oldukça kötü durumdadır. Seyyah köyde kaldığı süre zarfında bu kıtlığa yol açan nedenler hakkında bilgi almaya çalıştığını söyler. O, kendisine kıtlık ortaya çıkmadan köyde 110 hane olduğu, ancak kıtlığın ortaya çıkmasından sonra bazı evlerin terk edildiği yahut kıtlığa bağlı olarak bazı hane halkının hayatlarını yitirdikleri ve hali hazırda köydeki hane sayısının 80 kadar olduğu bilgisinin verildiğini yazar. Tozer, Yozgat ve çevresinde yaşanan kıtlığa dair bilgilerini, bölgede yaşayan Abdullah adlı birinden aldığını söyler. Sözü edilen kişi, bölgede yaşanan kıtlığa ek olarak hem kendi köyünün hem de civardaki köylerin aşırı kar yağışı nedeniyle ulaşımına kapandığını, insanların hiçbir şekilde buldukları yerden kaçamadıklarını ve bu nedenle çok sayıda insanın açlıktan hayatını kaybettiğini söyler. Tozer bu kıtlığın yarattığı felaketin boyutlarının, İngiltere’de fazla yankılanmadığını söyler. Örneğin, İstanbul’da İngilizce ve Fransızca olarak yayın yapan “The Levant Herald” gazetesinin hem sahibi hem de editörü olan Edgar Whitaker, 24 Ocak 1875 yılında İngiliz ve diğer Avrupalı işadamlarına, diplomatlara, devlet adamlarına ve tüccarlara hitaben yaptığı bir konuşmada Tozer’i teyit eder nitelikte şu bilgileri verir:

Pek çok yerde pek çok insanın Anadolu’da yaşanan kıtlıktan haberdar olmadığını gördüm. Bu insanlar kıtlıktan haberdar olmadıkları gibi, son 20 aydır Anadolu’da süren

Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016, s.15.

¹¹ Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Longmans Green, London 1881.

¹² Tozer, a.g.e., s.87.

kıtlıkla yüz yüze kalanların açlıktan ölmeme için nasıl bir mücadele verdiklerinin de farkında değiller. Bununla birlikte, bu kıtlık bölgenin nüfusunu ortaya çıkan hastalıklar ve göçler neticesinde azalttı. Hatta bölgedeki sosyal sistemi bile alt üst etti.¹³

Yine Whitaker'dan bir yıl önce, Mayıs 1874'te New York ticaret odasının eski başkanı ve üyesi olan A. A. Low, New York'ta düzenlenen bir akşam yemeğinde yaptığı bir konuşmasında, hem Hindistan'ın nüfusu oldukça kalabalık şehirlerinden hem de Anadolu'dan etkisini geniş çapta hissettiren kıtlığa dair acıklı haberler geldiğini belirtir. Ona göre, aslında ticaretin erdemi, insan topluluklarını bir araya getirmekteki başarısıdır. Ancak bu şekilde her iki ülkede kıtlıkla yüz yüze kalmış insanlara yardım eli uzatılabilir.¹⁴ Gerek Tozer'in gerekse "The Levant Herald" gazetesinin editörü Whitaker'ın aktardıklarına bakılırsa, hem İngiltere hem de Avrupa kamuoyunun Anadolu'da aylardır süren ve sosyal yaşamı alt üst eden bu kıtlığa dair yeterli bilgiye sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. Low'un ise benzer şekilde Amerika kamuoyunun dikkatini 1873'te başlayan ancak 1874'te derinleşerek etkisini hissettiren hem Hindistan'daki hem de Anadolu'daki kıtlık hadisesine çekmeye çalıştığı görülmektedir.

Tozer'e göre, bu kıtlık, etkili bir kuraklığın neticesinde 1873 yılında köylülerin kötü bir hasat almalarıyla kendini göstermiştir. Akabinde Kasım ve Aralık aylarında aşırı yağışlar olmuştur. Bunu ise, Ocak ve Şubat aylarında seyahatleri süresince kendisine sıkça söylendiği üzere yoğun bir kar yağışı izlemiştir.¹⁵ Bazı kaynaklarda da kıtlığın ilk işaretinin 1873 yılının¹⁶ yaz ayında kendini hissettiren kuraklık olduğu ve akabinde şehir merkezleri ile köyler arasındaki yolların aşırı kar nedeniyle kapanmasının durumu daha da kötüleştirdiği belirtilmektedir. Ayrıca bu durumun, şehirlerde daha avantajlı konumda olanlarla mukayese edildiğinde köylerde yaşayanlar için beraberinde daha fazla olumsuzluk getirdiğinin altı çizilmektedir. Zira köylerde yaşayan bu insanların bir sonraki ekim için sakladıkları tohumlardan başka yiyecek stokları yoktu. Yine alanda yaptığı çalışmalarla bilinen Davis, hem Orta Anadolu hem de Doğu Anadolu şehirlerinde yaşanan kıtlıklara, akabinde çok sert kış koşullarının görüldüğü kuraklıklarının yol açtığını belirtir.¹⁷ Misyoner Mr. Barrows tarafından 18 Ağustos'ta Kayseri'den gönderilen ve Aralık 1873'te "Missionary

¹³ Özge Ertem, "Considering Famine in the Late Nineteenth Century Ottoman Empire", *COLLGIUM*, Vol .22 / 9 (2017), s.151.

¹⁴ Ertem, "Considering Famine...", s.152.

¹⁵ Tozer, a.g.e., s.89.

¹⁶ Ertem çalışmasında kıtlığın ilk işaretinin 1873 yılının yaz aylarında görülen kuraklık olduğunu belirtmesine rağmen, aslında sözü edilen kuraklık sürecinin başlangıcı 1869 yılına değin gider. Ancak bu kuraklığın sosyal yapıyı derinden etkileyerek ölümcül sonuçlar yaratması 1874-1875 yılında olmuştur bkz. Erlar, a.g.e., s.16

¹⁷ Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, Princeton University Press, Princeton 1963, s.303-305,

Herald” dergisinde yayımlanan bir mektupta ise, 1873 yılında ortaya çıkan kıtlığa dair şu bilgiler yer almaktadır:

Sungurlu ve Yozgat ile Alenca ve İncirli köylerine gittiğim geziden daha yeni Kayseri'ye döndüm. Tüm bu yerlerde biraderlerimizi kıtlık beklentisi içinde üzgün gördüm. Kuraklık bazı yerlerde çok şiddetliymiş ki başaklar bayağı hafiftiler. Pek çok kişi ektiği tohumluğunu dahi geri alamaz; bazıları nasılsa deşmeyeceğinden hasat bile etmiyor. Sungurlu ve Sungurlu'nun Ankara tarafındaki yerlerde, binlerce aile, en azından sığırlarımızı besleriz düşüncesiyle evlerini bırakıp dağlara ve yaylalara gitmişler. Çoğuna göre, bu ülkede ekinlerin az olması, kıtlık belki de ölüm demektir. Bazı uzak yerlerden de yiyecek alabilir ama fakir köylülerin çoğu bunu yapamaz. Bu kadar hayatı bir şeyi almak için bile paraları yok. Bu durum bizim kiliselerimizi de ciddi şekilde etkiler. Kendi kendini finanse etme ilkesi git gide geçerlilik kazanmaktaydı ama şimdi geçici bir geri adım kaçınılmaz olacak. Bu sene kuraklıkla bağlantılı olarak meydana gelen çok şiddetli yağmur ve dolu fırtınaları, tarlalardaki ekinlere çok büyük zarar verdi, davar sürülerini dağıttı ve insan yaşamını mahvetti. Sungurlu'ya giderken geçtiğim bir vadide her şeyin birden bire sele karışıp gitmiş olduğunu gördüm. Bu yere yakın bir yerdeki köyün sakinleri evlerinden uzakta çalışıyorlarken fırtına gelmiş, geri döndüklerinde sabah bıraktıkları evlerini bulamamışlar. Bir zerre, iz dahi kalmamış. Geçen gün birisi bana bu yıl Tanrı'nın kızgın görüldüğünü söyledi. Halk bu büyük sıkıntı döneminde yağmur için yalvarıyor ve yağmur sahib oldukları çok az şeyi de yıkamak için böyle şiddetli fırtınalar halinde geliyor. Şüphesiz Kutsal Baba [Tanrı] bu günahkâr halkı cezalandırıyor, ama ne yazık ki bunlar Tanrı'nın onlara verdiği dersleri öğrenmezler. Açlık zamanlarında onlar Tanrı'yı unuturlar ve sadece sorarlar: Yiyebilecek bir şey nasıl bulabiliriz?¹⁸

Devam eden satırlarda, Tozer karların erimesinin sorunu çözmediğini; zira karların erimesiyle kabaran nehirlerin köprü eksikliği ile de birleşince sellere yol açtığını aktarır. Nitekim bu durum kış aylarında genellikle rastlanılan olağan bir şeydir. Tozer sellerin iç kesimlerle sahil kesimi arasındaki bağlantıyı durma noktasına getirdiğini ve ancak Nisan ayına gelindiğinde İstanbul'daki yönetimin Anadolu'da yaşanan felaketin gerçek anlamda farkına varabildiğinin altını çizer.¹⁹ Seyyahın verdiği bilgilerden, kıtlık felaketinin yaşandığı Anadolu'da özellikle köprü ve geçitlerin yeterli olmadığı dikkat çekmektedir. Söz gelimi, akarsuları geçmeye elverişli köprülerin olmaması, kar suları eridiğinde (1874 Nisanında) akarsuların seviyelerinin yükselmesiyle bölgenin birbirinden bağımsız adacıklara bölünmesine sebep olmuştu.²⁰ Buna paralel olarak, Erler,

¹⁸ Bayar, a.g.t., s.54.

¹⁹ Tozer, a.g.e., s.89.

²⁰ Bayar, a.g.t., s.

arşiv kaynaklarına dayalı olarak yaptığı çalışmasında, 1873 yılında kendini belirgin şekilde hissettiren kuraklığın ardından 70 yıldan beri eşi benzeri görülmemiş bir kış mevsiminin yaşandığını ve Anadolu'nun pek çok yerinin karla kaplandığını, Anadolu'ya sınır olan Arap vilayetlerinde de etkisini gösteren şiddetli yağmurun, dolunun ve kar yağışının mevcut ulaşımı önemli ölçüde aksattığını belirtir. Ona göre, sert kış şartlarını takip eden kurak mevsim döneminde ise, seyyahın da sözünü ettiği gibi, karlar erimiş ve seller olmuştur. Dolayısıyla 1873-1874 kış koşulları yolların kapanmasına yol açmış ve hükümet kış boyunca devam eden kıtlık hadisesinden haberdar olamamıştı.²¹ Dolayısıyla, Bayar'ın da dediği gibi, içinde Yozgat'ın da bulunduğu Orta Anadolu'daki kimi yerlerde kıtlığa bağlı olarak yaşanan sorunlara ilişkin Osmanlı hükümetinin oldukça geç haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Bunun nedenlerinden birinin, özellikle haberleşme ve ulaşım alanındaki alt yapı eksikliklerden kaynaklandığı söylenebilir. Şöyle ki, aslında demiryollarına nazaran yapımı çok daha az maliyetli olan telgraf, Osmanlı Devleti tarafından kolaylıkla benimsendi ve ülke çapında yayıldı. Ancak 1873 yılında hâlâ pek çok yerleşim biriminde telgraf bulunmamaktaydı. Nitekim bu yerler Anadolu'da yaşanan kıtlıktan sonra, belki de telgrafın olmamasının kötü sonuçlarını yaşadıkları için olsa gerek, ısrarlı bir dille kendi kazalarına da telgrafın ulaştırılmasını isteyen dilekçeler yazdılar. Yine kıtlığın daha ciddi bir boyut aldığı 1874 yılının ilk aylarında şiddetli bir kış sürerken, ilkbaharda yağın karların erimesinin oluşturduğu sellerden dolayı, telgraf bulunmayan yerlerin aylarca etraflarından izole bir şekilde yaşadıkları ileri sürülebilir. Zira çok yakın kazalarda bile insanların yaşanan gelişmeleri öğrenmeleri için karların eriyip yolların açılmasını beklemeleri gerekiyordu. Köylüler yollar açıldığında civar merkezlerden yiyecek bulabileceklerini düşünüyorlardı, 1874 Mayısına kadar başlarına gelen felâketin aslında kendilerinin de içinde bulunduğu daha büyük bir bölgede yaşandığını fark edemediler.²² Buna ek olarak, herhangi bir bölgede bir emtia bol bile olsa ulaşım ve haberleşme hizmetlerinin yeterli olmaması o mal ve hizmete zamanında ve yeteri kadar erişimi engellemektedir. Bu bağlamda, Osmanlı ulaşım ağının ihtiyaçları karşılayamayacak kadar yetersiz ve gelişmemiş olması da, halka istenilen ölçüde ve zamanında herhangi bir ihtiyaç maddesinin ulaştırılmamasına sebep olmuştur. Örneğin, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Orta Anadolu'da henüz demiryoluyla ulaşım en azından Yozgat ve çevresi için henüz mümkün olmamıştı. Ayrıca taşımacılığın yük hayvanlarının sırtında yapılması ve karda, kışta, yağmurda toprak yolların bozulması ise bir bölgede hemen sorunların baş göstermesine yol açabiliyordu.²³ Bunlara ek olarak, arşiv belgelerine yansıdığı kadarıyla, Osmanlı hükümeti kıtlık esnasında yavaş hareket

²¹ Erler, a.g.e., s.146.

²² Bayar, a.g.t, s.38.

²³ Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Haberleşme Kurumu", *150. Yılında Tanzimat*, yay. haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s. 170.

etmiş ve vilayet memurları tarafından çarpıtılmış raporlar nedeniyle de gerekli yardımı zamanında ve yerinde kullanamamıştır. Fakat Erler, ecnebi memurların bu süreç esnasında halkın durumunun merkezi yönetimine bildirilmesinde daha seri davrandıkları halde, Osmanlı memurlarının aynı ciddiyetle konuyu ilgi göstermediklerinin altını çizer.²⁴

Tozer, ayrıca yaşanan felaketin İstanbul'daki yönetim tarafından fark edilmesinden sonra, bazı yardımsever insanların İngiltere'den de aldıkları desteklerle, Anadolu'da kıtlıkla mücadele eden insanlar için yardım kampanyaları başlattıklarından söz eder. Ona göre, özellikle Amerikalı misyonerler zor durumda olan insanlar için kendilerini yiyecek dağıtma işine adanmışlardır. En azından baştaki söylentilere itibar etmeyen Türk yönetimi, söylenenlerin gerçek olduğuna inanmak zorunda kalmış ve elinden gelen bütün imkânlarını kıtlıktan mustarip olan insanlar için seferber etmeye çalışmıştır.²⁵ Bu kadar büyük bir kıtlığın yarattığı sosyo-ekonomik tahribatın zamanında önüne geçemeyen hükümet, Anadolu'nun diğer şehirlerindeki hayırsever vatandaşların yardımda bulunmaları için gazetelere bazı ilanlar vermiştir. Örneğin Diyarbakır valisi İsmail Hakkı Paşa ihtiyaç içerisinde olan bölgelere zahire ve hayvan gönderilmesi konusunda yardımda bulunmuştur. Tozer'in de sözünü ettiği gibi, İstanbul'da yayınlanmakta olan *The Levant Herald* adlı İngiliz gazetesi de 1874 yılı bahar ayında Anadolu'da yaşanan kıtlıkla ilişkili olarak yayınlar yaparak, İngiltere'de bir yardım kampanyası düzenlemiş ve toplanan paralar hükümete teslim edilmiştir.²⁶ Ertem, İngiliz işadamlarının, tüccarlarının, gazetecilerinin ve Amerikalı Protestan misyonerlerinin her birinin yardım için hem İstanbul'da hem de Anadolu vilayetlerinde yardım komisyonları kurduklarını ve Osmanlı yönetiminin ise, kendi komisyonunu kurduğunu belirtir.²⁷ Osmanlı yönetimi 1874 yılında idari mekanizma içinde önceden oluşturulmuş Belediye Sandığı, Emniyet Sandığı, Menafi Sandığı ve Mal Sandığı gibi kuruluşların hükümetin emirleri doğrultusunda kıtlık sahasındaki halka kaynak aktarımında bulunmuştur.²⁸ Bununla birlikte, Tozer'in de vurguladığı üzere, Osmanlı hükümeti, devletin mevcut imkânlarını ve bu iş için oluşturulan idari kadrosunu devreye sokarak kuraklık sahasındaki halka yardımcı olmaya çalışmıştır. Fakat hükümet tarafından yürütülen çalışmalar, ağır işleyen devlet yapısı nedeniyle,

²⁴ Erler, a.g.e., s.339,

²⁵ Tozer, a.g.r., s.89-90.

²⁶ Karaca, a.g.m, s.166.

²⁷ Ertem, "Considering Famine...", s.154.

²⁸ Erler, a.g.e., s.338. Hükümet kuraklık sahasındaki yerel idarenin yetersiz kaldığı dönemlerde İstanbul'da oluşturulan komisyon, teftiş ve tahkik heyetleri gibi kuruluşlarla bölgenin ihtiyaçlarını tespit etmiş ve gerekli yardımının dağıtımını kontrol etmiştir. Bu kuruluşlar şunlardır: Tahkikat Komisyonları, İane-i Musabin Komisyonu, Zahire Sevk Memuru, Zahire Dağıtım Komisyonu, Teftiş Heyetleri, Bekaya Tahsil Komisyonu bkz. Erler, a.g.e., s.340-348.

gecikmeye uğradığından afet mağdurlarına zamanında ulaşamamıştır. Yine kötü iklim koşulları, yetersiz ulaşım ağı ve yetersiz idareciler gibi nedenlerle afet bölgesindeki halk zor durumda kalmış, hayatını yitirmiş yahut hayatını idame ettirmek için başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Tüm bu olumsuzluklara karşın Osmanlı hükümetinin kuraklık sahasındaki halka yardım etmek amacıyla giriştiği hububat sevkiyatı işi için harcanan miktarlar, zaten çok iyi durumda olmayan Osmanlı maliyesini zor durumda bırakmıştır.²⁹ Bu bağlamda, misyoner Farnsworth Kırşehir'deki Boztepe adındaki köyde yaşayanların kendilerine kişi başına günde 212 okkaya kadar arpa verildiğini, ancak aynı miktarı buldukları yerden 90 mil³⁰ kadar uzaklıkta olan Karamağara adlı bir köyden almak zorunda olduklarını söylediklerini belirtir. Fakat misyoner konuyla ilgili Kırşehir mutasarrıfı ile yaptığı görüşmede, mutasarrıfın kendisine ihtiyaç maddelerinin gönderilmesinde ulaşım sıkıntısı çektiklerini belirtir.³¹ Bu örnek, kıtlık sahasında görülen diğer sorunların yanı sıra, bir diğer sorunun da ulaşım alanında yaşanan problemler olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Yabancı kaynaklara yansıdığı kadarıyla, Osmanlı yönetimi yaşanan bazı olumsuzluklara rağmen konuya duyarsız kalmamıştır. Nitekim Osmanlı hükümetinin Anadolu'da yaşanan kıtlığa yönelik olarak yaptığı yardım çabalarını gazetelere yansıyan bazı haberlerden de görmek mümkündür. Söz gelimi, 1874 yılının Nisan ayının sonunda Türkçe yayın yapan gazetelerde yer alan haberlerde Osmanlı yönetiminin kıtlık sahasındaki bölgelere yönelik olarak yaptığı faaliyetlere ilişkin olarak şu bilgiler yer almaktadır:

Bir süredir Kayseri, Yozgat ve Ankara'da şiddetli bir şekilde kendini hisssettiren kıtlığın sonucunda, Osmanlı Devleti kıtlıktan mustarip olan halka yardım etmek için bir süre önce gerekli tedbirleri almıştır. Aynı zamanda bu felakete yol açan sebepleri tetkik etmek için de harekete geçilmiştir. Bu bağlamda, merkezî hükümet Anadolu'daki yöneticilerle temasa geçti ve bazı devlet görevlileri yardıma muhtaç insanların ihtiyaçlarını belirlemek ve yerel yöneticilerin görevlerini layıkıyla yerine getirmelerini sağlamak amacıyla bölgeye gönderildi. Böylece, kıtlık sahasındaki bölgeler, gerek yapılan para yardımları gerekse merkezden ve civar bölgelerinden gönderilen yiyecek maddelerinin ulaşması ile birlikte bir nebze olsun rahatladı. Yine de yerel yöneticilerden gelen bilgiler, kıtlığın şiddetinin giderek arttığı ve etkisini Kastamonu, Canik ve Samsun tarafında da hissettirdiği yönündedir. Bu koşullar altında, yardım için gerekli olan zabireyi İç

²⁹ Erler, a.g.e., s.193. Kuraklık nedeniyle Osmanlı hükümeti tarafından kuraklık sahasına yönelik yapılan yardımlar için daha detaylı bilgi için bkz. Erler, a.g.e., s.193-203.

³⁰ 1 mil 1,609344 km²'ye eşittir.

³¹ *The Famine in Asia Minor: Its History, Compiled from the Pages of the "Levant Herald"*, ISIS, İstanbul 1989, s.50.

Anadolu'daki bazı şehirlerden sağlamak zorunlu olmuştur. Bu doğrultuda, Diyarbakır valisine zabire toplaması ve bu zabireyi ivedilikle kıtlık sahasında bulunan yerlere göndermesi konusunda emir verilmiştir. Bu emir doğrultusunda vali beraberinde birtakım yöneticiler ve askerle birlikte Malatya ve Harput'a gitmiştir.³²

Yine 11 Mayıs 1874 tarihinde *The Levant Herald* gazetesinde Osmanlı hükümetinin kıtlık sahasında yaşanan felaketle ilgili olarak daha etkin bir eylem planı izleyeceğine dair başka bir haber yayımlanmıştır. Buna göre, kıtlık bölgesindeki mağdur insanlara yardım amaçlı olarak Osmanlı hükümeti tarafından bir yardım komitesi kurulmuş ve bu komite Cumartesi günü toplanmıştır. Bu komitede başkan olarak Divan-ı Hümayun'un birinci dragomanı (tercüman) olan Sadullah Paşa, Seraskerin başı Mahmud Paşa, Yüksek Mahkeme üyesi İbrahim Bey, Mihtan Bey Duz, Mint'in Ermeni Katolik olan yöneticisi, Yovantchi Efendi ve Pavlaki Efendi ile özellikle Bab-ı Ali'de görevli olan Bulgar ve Rum memurlar yer almaktaydı. Cumartesi günü yapılan bu toplantıda ihtiyaç içinde olan bölgelere para yardımı gönderme yerine, buğday, un, pirinç, bisküvi ve diğer ihtiyaç maddelerinin ivedilikle gönderilmesinin daha uygun olacağına karar verildi. Zira bölgeden gelen telgraflar ve haberler durumun oldukça ciddi olduğunu göstermektedir. Bölgeye yardım için sevk edilen zahire yetersiz kalmıştır. Bu nedenle, kıtlığın yol açtığı açlık geniş bir bölgede kendisini hissettirmekte ve açlığa bağlı olarak ölen insanların sayısı ise gün geçtikçe artış göstermektedir. Konya şehri de kıtlık sahasındaki yerler arasındadır. Yiyecek fiyatlarındaki aşırı artışlar da insanları zor duruma sokmaktadır. Kışın yağın kar kütleleri eridiğinde ve akabinde meydana gelen şiddetli yağışlar sonucu oluşan sel suları, şehirdeki tüm un değirmenlerini önüne katarak sürükledi. Eski vezir olan Konya valisi Esad Paşa her gün kişi başına bir okka düşen miktarda buğdayı ihtiyaç sahiplerine dağıttı. Ancak Konya ve çevresinde dağıtılan buğdayı öğütecek, birkaç tane un değirmeni bulunmaktadır.³³

Tozer, 1873-1875 yılları arasında Anadolu'nun bazı şehirlerinde ortaya çıkan kıtlığın yarattığı tahribata ilgili oldukça acıklı ve yürek parçalayıcı haberlerin kendilerine kadar ulaştığını söyler. O, bazılarının açlıktan bir deri bir kemik kalmış bir halde güçlükle ayakta durduklarını ve bitap durumda kalan bu

³² *The Famine in Asia Minor*, s.9-10. Ayrıca "the Levant Herald" gazetesinin haberlerine yansıdığı kadarıyla, kıtlık sahasındaki bölge halkına yönelik olarak Osmanlı Bankası 100 çuval, İstanbul Bankası ise 40 çuval un yardımı yapmıştır. Bununla birlikte, Société Générale de Empire Ottoman 50 çuval, Crédit Générale Ottoman 50 çuval, Société Commerciale Ottomane ise 20 çuval un yardımından bulunmuştur. Yine kıtlık bölgesindeki insanlar için İngiltere'nin Bradford kentinden 440 Osmanlı lirası (400 sterling) para bağışı yapılmıştır. Yerel olarak yapılan para bağışlarının listesi için bkz, *The Famine in Asia Minor*, s.11-12.

³³ *The Famine in Asia Minor*, s.15-16.

insanların sokaklarda yerlerde uzandıklarını belirtir. Bazılarının ise, yardıma ulaşsalar bile, kendilerine verilen yiyecekleri yutamadıklarını ve yapılan tüm çabalara rağmen ölmekten kurtarılamadıklarının altını çizerek. Seyyaha göre, 1874 yılının kışında kıtlık yüzünden, bölgede 150.000 kişinin hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir. Kıtlığın sebebiyet verdiği maddi zarar da oldukça büyüktür. Örneğin, yaklaşık olarak 100.000 büyük baş hayvan bu kıtlık esnasında telef olmuş, koyun ve keçilerin sayısı ise %60 azalmıştır. Ancak felaketin boyutları bununla da sınırlı değildi. Aslında 1874 yılında köylüler kaliteli bir hasat almışlardı. Ancak aynı şeyi miktar bakımından söylemek zordu. Zira ekim için saklanan tohumlar tüketilmiş, öküzler zarar görmüş ve bölge halkının yetersiz beslenmeden ötürü toprağı sürececek mecali bile kalmamıştı. Bununla birlikte, seyyah, kıtlığın önüne geçmek için alınan tüm tedbirlere ve yapılan tüm çabalara rağmen, bir sonraki kış mevsiminde kıtlık ve kıtlığa bağlı olarak ortaya çıkan bazı hastalıkların devam ettiğini ve felaketin ilk olarak ortaya çıktığı andan etkisini yitirdiği ana kadar geçen süre zarfında, kendi tahminlerine göre 150.000 üzerinde insanın hayatını kaybettiği bilgisini verir.³⁴

Tozer'in de sözünü ettiği gibi, önceki yılda gerçekleşen kötü hasat nedeniyle yeterli yiyecek maddesine sahip olmayan köylüler, kış boyunca sakladıkları tohum stoklarını tükettikleri için tahıl bulunmuyordu. Daha da kötüsü, kıtlık sahasındaki bazı bölgelerdeki çiftlik hayvanlarının onda dokuzu doğal nedenlerden yahut yenmek üzere kesildikleri için yenilenebilir et de kalmamıştı. Örneğin Kayseri'de ölmesi üzerinden uzun süre geçmiş olmasına rağmen bir deve aç insanlar tarafından parçalanmıştı. Yine bazı bölgelerde kıtlığın yol açtığı ölüm hadiselerine bağlı olarak göçler başladığı için nüfus üçte bir oranına inmişti. Söz gelimi, Ankara vilayetindeki, bir kazanın nüfusu 52.000 iken, kıtlığın baş göstermesi ile birlikte 1875 yılında 25.000'e kadar düşmüştür. Bu nüfusun 20.000'i kıtlığa bağlı olarak hayatını kaybetmiş, 7.000'i ise yaşadıkları bölgeden başka bir yere göç etmiştir.³⁵ Ayrıca büyük kentlerde ölümlerin daha fazla olması şiddetli yağın yağmur ve kar yağışı ve ellerinde tahıl kalmayan ve kötü hava şartları nedeniyle hayvanları telef olan köylülerin şehirlere akın etmesinden kaynaklanmaktaydı. Nüfusu 15.000 olan Ankara'nın, kıtlığın sebebiyet verdiği bu akınlı birlikte 25.000-30.000'e kadar ulaşmıştı. Bununla birlikte, şehirlere gelmek istemeyen pek çok insan ise, yoğun yağışlar nedeniyle yollarını kayb ettikleri için donarak hayatlarını kaybetmişlerdi. Şehirlere ulaşmayı başaranların sonu da bundan çok farklı olmadı. Zira barınacak yer ve yiyecek bulamayan köylüler şehirlerde hayatlarını kaybettiler. Buna paralel olarak, Farnsworth de Kırşehir'in 9 mil kuzeyinde yer alan Boztepe adındaki köyün kıtlıktan önce 150 haneden oluşan oldukça güzel bir yer olduğunu, ancak

³⁴ Tozer, a.g.e., s.90.

³⁵ Karaca, a.g.m., s.164-165.

yaşanan kıtlık neticesinde hane sayısının üç de bir oranında azaldığını (50 hane) vurgular.³⁶

Kayseri istasyonunda görevli olan misyoner ve kıtlık esnasında Kayseri ve çevresine bir gezi yapan Fransworth, yaşanan kıtlığın boyutunun ve şiddetinin tahayyül edilemeyecek kadar büyük olduğunu söyler. Ayrıca kıtlık sahasında bizzat bulunmayan birisinin yaşanan felaketi anlayamayacağını belirtir. Misyoner, çok sayıda insanın kıtlık nedeniyle hayatını kaybettiğini; binlerce insanın ise açlıktan mustarip olduğunu yazar. Ayrıca bu sayı her gücün gün daha da artmaktadır. Ona göre, bir hafta önce çok az un ile birazcık ekmek alma olanağına sahip olanlar oldukça kötü durumdadır. Bununla birlikte, kıtlığın her geçen etki sahası genişletmektedir. Yozgat'la mukayese edildiğinde, Sungurlu ve diğer yerler ile Kayseri ve civarındaki yerleşim yerlerinde de kıtlık vakıaları görülmektedir.³⁷ Yine 1874 yılının Ağustos ayında *The Levant Herald* gazetesine yaşanan kıtlıkla ilgili olarak gönderilen mektupların birinde şu bilgiler yer almaktadır:

*80'ni ölümcül hasta olan 200 kadar köylü hali hazırda Merzifon'dadır. Bu insanlar cami avlularında yabut tuğla ocaklarında kalmaktadırlar. Bunların hepsi Yozgatlı ve Ankaralı olup Müslümandır. İçinde buldukları bu durum yetkililere bildirildi. Ancak henüz onlarla ilgili olumlu bir gelişme olmadı. Yozgat'ta açlık ve kıtlık nedeniyle hastalıklar baş gösterdi. Bu şebirde 2.500'ün üstünde kulübelerde yaşayan insanların pek çoğu hasta durumdadır. Günde 25 ila 30 kişi hayatını kaybetmektedir. Kayseri'de un çok küçük miktarlarda elde edilebilmektedir ve fiyatlar da her geçen gün yükselmektedir. Gelecek günler çok umut vaat etmiyor.*³⁸

Misyoner Fransworth, açlık sahasında bulunan bölgelerde, çok sayıda insanın, açlığa bağlı olarak ortaya çıkan hastalıklara yakalanma olasılıklarının yüksek olduğundan söz eder. Örneğin, Yozgat'ta 2.500'ün üzerinde insan sefil bir şekilde devlet tarafından sağlanan barakalarda yaşamakta ve günde 20 ila 30 kişi hayatını kaybetmektedir. Hatta yüzlerce hasta insan barakalara alınamamakta ve devlet yardımı bile alamamaktadırlar.³⁹ Misyoner Farnsworth ayrıca Yozgat, Sungurlu ve Aksaray gibi yerlerde kıtlıktan mustarip olan insanlara ekmek sağlamak için yoğun çabalar gösterildiğini, ancak ekmek yardımı yapılan bu kişilerin, bazı ayrıcalıklı insanlar olduğunu belirtir. Zira tahıl, bu aç ve sefil durumda olan insanların tarlalarından elde edildiği halde, onlar her türlü gaspın kurbanı durumundadırlar.⁴⁰

³⁶ *The Famine in Asia Minor*, s.50,

³⁷ *The Famine in Asia Minor*, s.53.

³⁸ *The Famine in Asia Minor*, s.55-56.

³⁹ *The Famine in Asia Minor*, s.66.

⁴⁰ *The Famine in Asia Minor*, s.49.

3- Kıtılığın Sosyo-Ekonomik Nedenleri:

Tozer, alınan kötü hasadın akabinde yaşanan kötü kış koşullarının bir bölgeyi nasıl kıtlığın eşiğine getirdiği sorusu sorulduğunda, bunun üç ana nedeni olduğunu söyler. İlk neden, son altmış yıl içinde Osmanlı idari yapısındaki yeni değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Zira ona göre, uygulanan bu yeni idari sistem ülkeyi daha da fakirleştirmekten öte bir işe yaramamış ve hatta herhangi bir sorunla karşılaşıldığında kendi kaynaklarına dayanarak ayakta durma gücünü daha da zayıflatmıştır. Fakat bu uygulamadan önce, büyük bölgeler, Derebey (ayân) olarak da adlandırılan yerel yöneticilerin elindeydi. Bu kişiler tıpkı Avrupa Türkiye'sinde olduğu gibi devletin yönetimi altında bir çeşit feodal bir tarzda yöneticilik yapıyorlardı. Ancak Sultan Mahmud tüm gücü merkezde toplayarak yönetimi merkezileştirme yönünde reformlar yapmayı gerekli görünce, öncelikle yarı bağımsız hareket eden bu derebeylerini etkisiz hale getirmeyi öncelikli hedefi haline getirmiştir. Tozer bu derebeylerin aslında sürekli olarak devlet için sorun çıkartan vasallar olduğunun da altını çizer. Tozer'in sözünü ettiği şey, 17. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyılın ilk yarısında etkinliği kaldırılana kadar süren ayânlık kurumudur. Ancak bu yapı özellikle 18. yüzyılda taşra idare sisteminde kendisini daha etkin ve belirgin olarak hissettirmiştir.⁴¹ Zira 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ayân aileleri ikinci görevliler olarak adlandırılabilirler mütesellim, voyvoda, muhasıllık ve eminlik gibi kimi makamları da ele geçirerek güçlerini daha da arttırmışlardır. Dolayısıyla güçleri giderek artan ayânların 18. yüzyılın ikinci yarısındaki rolleri çok yönlü ve etkili olmuştur.⁴² Ancak Tozer'in ayânlık kurumuna dair fazla bilgi sahibi olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim ayânlığın ortaya çıkmasında çok farklı askeri, siyasi ve ekonomik gelişmeler olmakla birlikte, aslında klasik Osmanlı toprak sisteminde yapılan bazı değişikliklerin oldukça önemli bir rol oynadığı söylenebilir; çünkü 18. yüzyılda oldukça uzun süren savaşlar ve bu savaşların Osmanlı Devleti'ne getirdiği kimi mali yükler, devleti iç mali kaynakların toplanmasında yeni arayışlara itmiştir. Osmanlı Devleti'nin batıda Avusturya ile doğuda ise İran ile uzun süren savaş ve mücadeleler içinde olması, yaşanan gerileme ile birlikte, klasik Osmanlı toprak düzeninde önemli değişikliklere yol açtı. İşte tımar sistemine dayanan bu

⁴¹ Abdullah Bay, *Trabzon Eyaletinde Müteğallibe Hareketleri ve Ayânlık (1750-1850)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007, s.1-12. Yine ayânlık hakkında bkz.Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Genel Durumu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)* Samsun 1998, ss.133-145; Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayânlık*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.

⁴² Abdullah Bay, a.g.t., s.3. Örneğin, devlet her alanda ayanları istihdam etmiştir. Güvenliğin sağlanmasından, vergilerin toplanmasında, kaçakların yakalanmasından, ordu için asker temini, fiyatların tespitinden, donanma için gemi yapımına kadar devleti ilgilendiren her sorun ayanlara havale edilmiştir bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s.36-37; Özkaya, a.g.e., s.141-153.

yapının bozulması yerel bir güç unsuru olarak idari, askeri ve mali olarak ayânlar olarak adlandırılan yeni bir zümrenin de ortaya çıkmasına sebebiyet verdi.⁴³

Mc Gowan'ın ifadesiyle, başlangıçta saltanat ailesinin (devlet) 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise, bu zümreler daha ziyade kendi kişisel yahut ailevi çıkarlarının hizmetinde kullandıkları güç ve nüfuzla yaşadıkları yüzyıla “Ayânlar Çağı” dedirtmiştir.⁴⁴ Dolayısıyla gerçekleşen değişimle eskiden Osmanlı Devleti'ne özellikle askeri bakımdan önemli avantajlar sağlayan merkezîyetçi idare sistemi de işlevini kaybetmeye başlamıştır.⁴⁵ Buna ek olarak, Osmanlı Devleti, uzun vadede ortaya çıkaracağı bazı olumsuzlukları dikkate almadan taşranın yönetiminde merkezi hazineyi güçlendirmeye yönelik birtakım düzenlemeler yapma yoluna gitti. Zira iltizamın yaygınlaşması, vali ve kadıların çok sık değiştirilmesi, eyalet ve sancak yönetimlerinin yerel güçlere daha da bağımlı hale gelmesine sebebiyet verdi. Böylece barış dönemlerinde askeri ve idare sisteminin çağın gereklerine uygun olarak ıslah edilmeyişinin faturası 18. yüzyılın ikinci yarısındaki ve 19. yüzyılın başlarındaki savaşlarda kendini gösterdi; çünkü bu savaşların her birinde Osmanlı Devleti, bir yandan cephedeki düşmanla savaşırken diğer bir yandan da içeride eyalet ve sancak yönetimleri ellerinde bulunduran güçlü ailelerin ve büyük savaş ağalarının merkezi idareyi endişelendiren kimi tehditlerine maruz kaldı.⁴⁶ Örneğin, her ne kadar Tozer ayrıntıya girmese de, 19. yüzyılın ilk otuzlu yıllarında Orta ve Doğu Karadeniz'de, ayân aileleri tarafından yapılan isyan hareketleri, aynı dönemde yapılan savaşlarla birlikte, bölgenin sosyo-ekonomik yapısı üzerinde önemli tahribatlar yapmıştır.⁴⁷

Tozer gibi Osmanlı topraklarına gelen bazı seyyah ve araştırmacılar da bu ayân unsurlarını Avrupa'daki feodal sistem ile mukayese etmekte ve onları

⁴³ Canay Şahin, *The Rise and the Fall of an Ayan Family in the Eighteenth Century Anatolia: The Canıklızağades (1737-1808)*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s.23-39.

⁴⁴ Bruce Mc Gowan, “Ayanlar Çağı 1699-1812”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II (1600-1914)*, ed. Halil İnalçık, Donald Quatert, (çev.) Süphan Andıç, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s.764.

⁴⁵ Mc Gowan, a.g.m., s.764-767.

⁴⁶ Rıza Karagöz, *Haznedarzaade Süleyman Paşa*, Etüt Yayınları, Samsun 2009, s.15.

⁴⁷ Karagöz, a.g.e, s.143. Ayrıca örnek olması bakımından ayanların sosyo-ekonomik yapı üzerinde yol açtıkları sorunlar için bkz. Feridun Emecen, “Doğu Karadeniz'de Ayanlık: Tirebolulu Kethudazede Mehmet Emin Ağa”, *Belleten*, LXV/242(200), ss.193-215; Anthony Bryer, “The Last Rising and the Downfall of the Pontic Derebeys”(1812-1840)”, *Bedi Kartlısa*, Vol. XXVI (1969), ss.191-210; M. Münir Aktepe, “Tuzcuoğulları İsyanı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.III, S. 5-6, 1953, ss.21-52; Michael E. Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, çev. Tutku Vardoğlu, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, ss.235-243.

derebeyi olarak adlandırmaktadır.⁴⁸ Ayrıca Tozer'in de benzer şekilde belirttiği gibi bazı seyyah ve araştırmacıların II. Mahmud döneminde idari sistemin merkezileştirilmesine dönük izlenen politikaları eleştirdikleri ve genellikle yaşanan sorunları bu değişikliklerle ilişkilendirmeye çalıştıkları görülmektedir. Zira bu ayânlar buldukları bölgedeki halkı merkezden gönderilen bir idareciye nazaran daha iyi tanıyor ve yerel çıkarları daha iyi gözetiyorlardı. Ancak kaynaklara yansıdığı kadarıyla bu ayânlar arasında yaşanan nüfuz ve güç çatışmasının belli yerlerde toplumun sosyo-ekonomik yapısı üzerinde önemli tahribatlar yaptığı anlaşılmaktadır. Elbette aralarında çekişme olmadığı zamanlarda bölge insanını yakından tanımanın avantajını kullanarak merkezden gönderilen idarecilere nazaran daha iyi ve bölgelerinin acil ihtiyaçlarının daha fazla farkında olmuş olabilirler.⁴⁹ Fakat bu durum buldukları bölgelerde elde ettikleri birtakım siyasi imtiyazlarla, kimi sorunlara neden olmadıkları anlamına gelmez. Zira II. Mahmud padişah olduğu sırada Osmanlı İmparatorluğu baştanbaşa karışıklıklar içindeydi. İmparatorluğun her yanındaki sancakların idaresi, çoğu merkeze yarı bağlı yahut yarı asi olan yerli ayânların eline geçmişti. Bu bağlamda, 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşına son veren Bükreş Antlaşması imzalandıktan sonra, II. Mahmud taşrayı merkeze bağlamak için ayânlarla açık bir şekilde mücadele içine girdi. Padişah, ayânlara hâkim olmak ve onları etkisiz hale getirmek için ayânın ölümünü bekleme, ayânları birbirine karşı kullanma ve ayânlara doğrudan kuvvet kullanma gibi üç farklı yöntem kullandı. Alınan bu tedbirler neticesinde, merkeziyetçilik sağlanmış oldu. Tozer'in getirdiği eleştirilere rağmen, bu başarıların kalıcı olması ise, yapılan merkeziyetçi reformlar sayesinde olmuştur.⁵⁰ Bununla birlikte, II. Mahmud'un uygulamaya koyduğu merkezileştirme politikalarıyla güçlerini kaybeden ayânlar, Tanzimat reformlarının uygulanmaya konulması ile güçlerini ve etkinliklerini giderek kaybetmişlerdir. Ancak devlet kendilerini tamamen sistem dışına atmamış, yeni kurulan kurumlar içinde onlara görev vererek, devlete karşı harekete geçmelerine bu şekilde engel olmaya çalışmıştır. Böylece bazı aileler, buldukları bölgelerde nüfuzlarını devam ettirmişlerdir.⁵¹ Dolayısıyla seyyahın 1873-1875 yılında Anadolu'da yaşanan kıtlığa yol açan ana sebeplerden birini merkezileştirme politikalarına bağlaması, derinlikli bir analizden yoksun yüzeysel bir bakış açısını yansıttığı söylenebilir. Söz gelimi Tozer'e koşut olarak, İngiltere'nin İstanbul konsolosu olarak görev yapan Layard, 1849 yılında Trabzon'dan Erzurum'a doğru seyahat ederken, kentte bulunan köprülerin bölgeyi yöneten yarı bağımsız yerel yöneticiler tarafından inşa ettirildiğini, ancak

⁴⁸ Bu konuda bkz. Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and H.G.H Dwight in Armenia including a visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmans*, Vol.II, Jonathan Leavitt, New York 1833, s.324, Bryer, a.g.m., s.192; Meeker, a.g.e., s.253.

⁴⁹ Meeker, a.g.e., s.276; Bryer, a.g.m., s.194.

⁵⁰ Bay, a.g.t., s.6.

⁵¹ Bay, a.g.t., s.337.

bu yapıların ihmalkârlık nedeniyle harap olmaya terk edildiğini ve bölgedeki ticaretin sık sık kabaran dereler yüzünden günlerce durduğundan söz eder. Layard da tıpkı Tozer gibi bu sorunları Sultan II. Mahmud tarafından başlatılan ve hali hazırda devam ettirilen merkezileştirme politikalarının bir sonucu olduğuna vurgu yapar. Tozer, merkezileştirme yönünde reformlar uygulamaya konulduğunda bölge halkının çıkarı ve refahının eskiye nazaran gözetilmediğini ve oldukça kötü olan düzensiz vergi sisteminin de bir süre daha devam ettiğinin altını çizer.⁵² Ayrıca Layard sabit bir ücret alan ve geldikleri bölgede birkaç aydan fazla kalmayan yerel yöneticilerin, bölge halkının sorunları ve refahı ile fazla ilgilenmediklerine de vurgu yaparak, merkezileştirme politikalarına köklü eleştiriler yöneltir.⁵³

Tozer'e göre, kıtlığın ikinci nedeni, yabancı ülkelerle yapılan bazı ticaret antlaşmalarıdır. Zira ona göre, bu ticari antlaşmalar yolu ile ülkeye ucuz ama kalitesiz mallar girmeye başlamış ve bu durum yerli üreticiyi oldukça zor durumda bırakmıştır. Ayrıca özellikle ülkenin zirai ve tarımsal faaliyetleri bu durumdan olumsuz yönde etkilenmiştir. Çünkü ürünler üzerine konan vergi oldukça fazlaydı ve ayrıca üreticiden toplanan vergi de zorbaca yollarla yapılmaktaydı. Toplumun alt kesimi, üretime hiçbir katkı yapmayan üst kesime bakmakla yükümlüymüş gibi, tarım alanında çalışan insanların omuzlarına yüklenmiş bu da ek vergilere yol açmıştır. Sonuç olarak, tarım alanında geçimini sağlayan pek çok çiftçi tefeciden borç para almaya mahkûm edilmiştir. Bu nedenle, hiçbir yerde para birikimine neden olacak karlı bir iş yoktur. Çünkü insanlar ürettikleriyle ancak karınlarını doyurabiliyor ve vergileri karşılayabiliyorlardı. Dolayısıyla herhangi bir acil durum yahut ihtiyaç ortaya çıktığında bunu karşılayacak bir kapital ya da birikim bulunmamaktadır.⁵⁴ Elbette 1873-1875 yılları arasında Anadolu'da yaşanan bu kıtlığı, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik durumu analiz etmeden değerlendirmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Seyyahın da belirttiği gibi, kıtlık gibi afetlere, her zaman doğal sebepler yol açmaz. Aynı zamanda doğal olmayan kimi sebepler de işin içerisine girer. Örneğin, halkın birikmiş kapitali, birikimi ya da hazırlığı olsaydı, kıtlık daha kolay atlatılabilirdi. Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonlardan sonra kaderini etkileyen en önemli antlaşmalardan biri olan Balta Limanı Ticaret Antlaşması önce İngiltere ile yapılmış ve daha sonra hemen hemen benzer maddelerle aynı ayrıcalıklar Avrupa ülkelerine de verilmiştir. İngiltere ile imzalanan 1838 tarihli bu ticaret antlaşması⁵⁵ esas itibarıyla ihracatı değil ithalatı teşvik eden bir antlaşma

⁵² Tozer, a.g.e., s.91.

⁵³ Austen Henry Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, Harpers and Brothers, London 1853, s.5.

⁵⁴ Tozer, a.g.e., s.92.

⁵⁵ Mehmet Ali olan savaşta İngiliz desteğini kazanmak için baskı altında imzalanan bu antlaşma, devlet inhisarlarını ve Avrupalı tüccarlar için daha önce var olan birçok engeli

görünümündeydi.⁵⁶ Genç'e göre, anılan antlaşmayla yerli tüccarın hareket kabiliyeti azaltılmıştır. Ancak 1860'lı yıllarda Osmanlı devlet adamları, yabancı tüccarlara batılı devletlerin ekonomideki gümrük duvarı uygulama prensibini fark etmeye başlamışlardı. Dolayısıyla 1861 tarihinde imzalanan ticaret antlaşmasında merkantilizmin etkileri görülmeye başlanmıştır. Buna göre ithal gümrükleri yüzde beşten sekize, buna karşılık ihrac gümrükleri yüzde on ikiden yüzde sekize indirilmiştir. Ancak bu tarihten itibaren, Osmanlı ekonomi bürokratlarında gümrük uygulamalarının devletlerin ekonomilerini koruma aracı olarak kullanılabilceği fikrinin oluşmaya başladığı söylenebilir.⁵⁷ Nihayet 1874 yılında iç ticaret üzerindeki gümrük vergilerinin kaldırılması ile birlikte, Anadolu şehir ve kasabalarında hububat ticareti ile uğraşan yerli tüccar için olumlu koşullar ortaya çıkmaya başlamıştır. Böylece hububat işi ile uğraşan yerli tüccar devlet kontrolünden çıkarak göreceli olarak daha serbest hareket etme kabiliyetine kavuşmuştur.⁵⁸ Yine Ağır'a göre, artan uluslararası rekabetle birlikte, savaşların yol açtığı siyasi ve finansal kayıplar ve tahıl arzını karşılayan bölgelerin gittikçe daralması aslında daha 18. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'ni, izlediği ekonomi politikasını değiştirmeye sevk etmiştir. Bunun sonucu olarak, Osmanlı Devleti refah ve adalet anlayışına dönük olan bir politikadan tahıl sektöründe gelişmeyi ve zenginleşmeyi daha ön plana çıkaran bir politika izleme yoluna gitmiştir.⁵⁹

Bu bakımdan Tozer'in Anadolu'daki tarım alanında üretim yapan köylülere uygulanan adaletsiz ve eşitlikçi olmayan vergi anlayışına yönelik olarak getirdiği eleştiriler de yersiz olmadığı söylenebilir Zira Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl boyunca merkezi idare, arazi ve üretim fazlası üzerindeki hakkını teyit etmek konusunda büyük çabalar harcadı. Örneğin 1831'de Bab-ı Ali Anadolu'daki ve Avrupa kıtasındaki eyaletlerde kalan 2.500 sipahiye azletti. Ayrıca geri kalan tımar sahiplerini emekliye sevk etmek, vergi toplama haklarını ellerinden almak

ortadan kaldırdı. Ancak bu antlaşmanın Osmanlı ekonomik hayatındaki gerçek etkisinin ne olduğu tartışmaya açık olmasına rağmen, aslında bu antlaşma devletin mevcut ekonomi politikasını değiştirmemiş hatta 1826 yılında kabul edilen ekonomik serbestliği devam ettirmiştir bkz. Donald Quatert, "19.Yüzyıla Genel Bir Akış İslahatlar Devri 1812- 1914", içinde *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, C. II, ed. Halil İnalcık, Donald Quatert, çev. Süphan Andıç, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s.889.

⁵⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 132

⁵⁷ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 97.

⁵⁸ Ertem, a.g.m., s.156.

⁵⁹ *Seven Ağır, From Welfare to wealth: Ottoman and Castilian grain trade policies in a time of change*, Basılmamış Doktora tezi, Princeton University, 2009, s.203; Tevfik Güran "The State Role in the Grain Supply of İstanbul: The Grain Administration 1793-1839", *International Journal of Turkish Studies*, 3/1 (1984-85) ss.27-41.

ve arazileri mültezimlere kontratla kiralamak için bir plan hazırladı.⁶⁰ Bu planla birlikte arazi üzerindeki hâkimiyetini gerçekleştiren devlet, aynı zamanda ziraattan vergi toplamak hakkını da ele geçirmek istiyordu. Bu amaçla II Mahmud döneminde mültezimler yerine vergilerin doğrudan devlet memurları tarafından toplanması kararlaştırıldı. Fakat devlet bu konuda başarılı olamadı. Örneğin iltizam yöntemi ilk olarak 1839 yılında kaldırıldı. 1842 yılında sistemi tekrar değiştirerek vergilerin doğrudan devlete ve hükümete bağlı tahsildarlar aracılığı ile toplanmasının devlete kimi mali yükler getirdiği belirtildi. Dolayısıyla öşürün tahsil yerel yöneticilere ve mahallî eşrafa belli bir bedel karşılığında bırakıldı. 1856 Islahat Fermanında iltizam yönteminin nihai olarak kaldırılması emrediliyordu. Ancak Gülhane Hattı Hümayunu gibi Islahat Fermanı da iltizamın kaldırılmasına yönelik somut bir başarı elde edemedi.⁶¹ Devlet tarafından gösterilen çabalara rağmen, iltizam sisteminin tamamen ortadan kaldırılmaması aslında âyan denilen unsurların yeni sisteme karşı gösterdikleri direncin de bir işareti olarak yorumlanabilir. Zira Alman seyyah Mordtman, 1850 yılındaki Anadolu'ya ilişkin gezi notlarında yönetimde bulunan bazı kişilerle görüştüğünden bunların âyanlar yahut onların çocukları olduğundan söz eder.⁶² Seyyahın da belirttiği üzere, birçok durumda bu âyan yahut mahallî eşraf iltizam sisteminin kontrolünü ele geçirdi ve devletin yerine köylünün ürettiği üretim fazlasının önemli bir kısmına el koydu. Ayrıca önceleri sipahi olanlar ve diğer yerel Hıristiyan ve Müslüman olan bu âyanlar buldukları bölgelerdeki yeni kurulan idare meclislerine üye olarak birçok yerde vergilerin iltizam yöntemi ile tahsil edilmesine devam ettiler.⁶³

Merkezi yönetim ile yerel yönetimi temsil eden ayânlar arasındaki ilişkinin, kısmen rekabete kısmen de uzlaşmaya dayandığı söylenebilir. Ancak iki güç arasındaki ittifak çiftçilerin lehine olmayacak şekilde sürdü. Merkezileşmenin ilk aşamalarında çiftçiler hem hükümetin yeni koyduğu vergileri hem de ayânlara geleneksel olarak verdikleri kiralari ve resimleri ödediler. Ayânlara ödenen bu

⁶⁰Plan 1838 ile 1844 yılları arasında aşamalı olarak uygulandı. Osmanlı Devleti birçok harçları, hizmetleri ve vergileri kaldırdı. Angaryayı kesin olarak yasakladı ve öşürün azami olarak %10 olması konusunda ısrarcı oldu. Yine 1839'da Sırbistan'daki sipahilerin gücü kalmamış ve Gülhane Hattı Hümayunu Hıristiyan köylülere eskiden timar arazisi olan yerlerde kanuni hak tanıdı. Hemen her yerde Osmanlı hükümeti büyük arazi sahiplerinin haklarını ellerinden alarak devlet mülkiyetine geçirme konusunda başarılı oldu bkz. Quatert, a.g.m., s.971.

⁶¹ 1880'lere gelindiğinde devlet iltizam sistemini yine kaldırdı. 1886'da durumu gözden geçirerek bu yöntemin devleti için çok masraflı olduğunu karar vererek kaldırdı. Bu sistem aslında bütün İmparatorlukta uygulandı. 20. yüzyılın başında bile iltizam usulüyle tahsil edilen öşür bütün hasılatının %95'ini oluşturmaktaydı bkz. Quatert, a.g.m., s.972.

⁶² A. D. Mordtman, *Anatolien Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien*, ed. Franz Babinger, Hanover 1925, s.109, 113-116, 206, 246, 482.

⁶³ Halil İnalcık "The Application of Tanzimat and its Social Effects", *AO*, V (1973), ss. 97-128.

miktarlar bir süre sonra kaldırıldı. Ancak çiftçiler devletin sözde teftiş ettiği mültezim ayânlara para ödemeye devam ettiler. Buna ek olarak, merkezi yönetimi ve Osmanlı bürokrasisini güçlendirmek için çiftçilerin İstanbul'a ödedikleri vergi miktarları ise daha da yükseldi. Söz gelimi 19. yüzyılın sonuna doğru ziraattan alınan vergi haddi 1883 ile 1900 yılları arasında %10'dan %12.63'e yükseltılarak %25 arttırıldı. Bu bağlamda, Quatert, Issawi ve Aktan'a atıf yaparak 1900'de bir çiftçi ailesinin gayri safi üretiminin çok daha büyük bir kısmını yerel ayânlara ve Osmanlı Devleti'ne ödemiş olmasının muhtemel olduğuna vurgu yapar.⁶⁴

Seyyaha göre, 1873-1875 kıtlığına yol açan üçüncü sebep ise, büyük ölçüde Türk yönetiminin vurdumduymaz yönetim anlayışıdır. Nitekim 1873 yılının hemen başlarında Anadolu'nun kötü bir hasat geçirdiği yönünde kimi uyarılar merkeze gönderilmişti. Bu uyarılarda, eğer yardım edilmezse halk açısından kış ayının oldukça zorlu geçeceği vurgulanmaktaydı. Akabinde hemen Yozgat'ta ekmek isyanı vuku buldu. Daha sonra yaklaşan felakete dair Anadolu'nun çeşitli yerlerinden bazı işaretler gelmeye başladı. Fakat Tozer tüm yapılan uyarılara rağmen devletin meseleyi dikkate almadığını hatta yoğun kar yağışı ve kabaran nehirler ile birlikte iç kesimlerin diğer yerlerle iletişimi kesildiğinde, İstanbul ile Anadolu'nun belli başlı şehirleri arasında telgrafla iletişim mümkün olmasına rağmen, bu durumdan İstanbul hükümetinin haberdar olmamasına dair mantıklı bir açıklama yapabilmeyen oldukça güç olduğunu söyler. Seyyaha göre, bunun ancak iki açıklaması olabilir: Bu ihmalkârlık ya yerel yöneticilerin zamanında merkezi yönetimi haberdar etmemelerinden yahut devletin hemen harekete geçmemiş olmasından kaynaklanmış olabilir. Ancak seyyah bunun, kısmen yoğun kar yağışı nedeniyle köylerin kendi aralarındaki iletişimin kopmasından kaynaklı olarak yaşanan felaketin boyutlarının fark edilememesi ile açıklanabileceğini söyler. Zira devletin olaydan haberdar olur olmaz, bölge halkına yardım elini uzatmak için büyük çabalar sarf ettiğini belirtir. Ancak Tozer her ne olursa olsun felaketi takip eden baharda yaşam mücadelesi veren halktan vergi toplamanın hiçbir şekilde izah edilemeyeceğini sözlerine ekler. İstanbul hükümeti tarafından tersi yönde emirler olmasına rağmen, seyyah Ağustos ayına gelindiğinde de halktan vergi toplanmaya devam edildiğine işaret eder. Bununla birlikte bu tutum pek çok insanın buldukları yerleri terk ederek başka yerlere göç etmelerine sebebiyet vermiştir. Buna ek olarak, Tozer, böylesi büyük bir felaketin toplumun sosyo-ekonomik yapısı üzerinde yarattığı olumsuzlukların ortadan kalkmasının, uzun bir zaman alacağını belirtir.⁶⁵

Seyyahın da sözünü ettiği gibi, kıtlık olayları ortaya çıktığında, insanların kötü yönetime karşı bazı isyan hareketlerine giriştikleri ve mevcut hububat stoklarını yahut kaynaklarını bilinçsizce yağmalayarak kıtlığın boyutlarının

⁶⁴ Quatert, a.g.m., s.973.

⁶⁵ Tozer, a.g.e., s.89-90.

artışına yol açtıkları bilinen bir gerçekliktir. Kuraklık yıllarının yol açtığı kıtlık dönemlerinde halk, yaşam mücadelesi verebilmek adına hırsızlık ve eşkıyalık gibi asayiş bozan kimi hareketler içinde bulunabilmektedir. Tozer'in sözünü Yozgat'ta kıtlık esnasında yaşandığını söylediği ekmek isyanına, Kayseri'de görev yapan Fransworth de değinir. O, devlet tarafından bölgeye yardım edilmesini, aksi takdirde 1874 yılındaki hasattan önce Anadolu'da büyük bir sıkıntı yaşanmasının kaçınılmaz olacağını söyler. Örneğin, birkaç hafta sonra Yozgat'ta ekmek isyanı baş göstermiş ve Anadolu'nun bazı yerlerinden de benzer uyarılar gelmeye başlamıştır. Gerçekten de hasat başarısız olmuş ve doğal olarak bölge halkı tüccarın elinde olan hububatın başka bir yer gönderilmesine karşı çıkmıştır.⁶⁶ 25 Nisan 1874 tarihli bir belgeye göre, Yozgat Ankara ve Samsun gibi yerlerde kimi insanların yol kesip hırsızlık yaparak yöre güvenliğini tehdit ettikleri, ayrıca kıtlık nedeniyle mağdur olanların, Yozgat sancağı dâhilindeki evlere ve dükkânlara geceleri saldırdıkları ve önlerine çıkan insanları öldürdükleri belirtilir.⁶⁷ Arşiv kaynaklarına yansıdığı kadarıyla, bu tür olayların 1873-1875 yılları arasında yaşanan kıtlık esnasında da ortaya çıktığı görülmektedir. Örneğin, Yozgat'ta 7 Ağustos 1873 tarihinde bir İngiliz tacirin elinde bulunan 200 keyl kadar hububat Yozgat halkı tarafından yağma edilmiştir. Yine 22 Şubat 1874 tarihinde hükümete gönderilen bir telgrafta, Yozgat İdare Meclisi üyelerinden Derviş Bey ile Hasan Ağa'nın teşvikiyle halkın hükümet konağını bastığı ve zorla hububat çaldığı bildirilmiştir. Hükümetin suçlularının tutuklanıp cezalandırılması ve bu türden olaylara fırsat verilmemesi yönünde emirleri, bu türden olayların kıtlık sahasının geneline yayılmasının engellendiği belirtilmektedir.⁶⁸ Yine kıtlık sahasındaki güçleşen yaşam koşulları halkın kitleler halinde ve düzensiz bir şekilde buldukları yerleri terk ederek başka yerlere göç etmelerine de sebebiyet vermiştir. Kıtlık ortamının yol açtığı açlık ve gıda yetersizliği gibi insan yaşamını güçleştiren birtakım unsurların ilk olarak köyleri olumsuz yönde etkilediği ve kırsal kesimlerde yaşayan insanlar şehir ve kasaba merkezlerine doğru göç etmeye başladıkları görülmüştür. Ancak Osmanlı yönetimi göç eden halkın, gittikleri yerlerdeki zaten sınırlı olan gıda miktarlarını tüketerek açlığın yayılma alanını arttıracak ve asayiş olumsuz yönde etkileyeceği düşüncesiyle kıtlık sahasında meydana gelen göçleri tasvip etmemiştir.⁶⁹ Ayrıca Osmanlı Devleti tarımsal bir sorunla yahut 1873-1875 yılları arasında yaşanan kıtlık gibi kimi afetler ortaya çıktığında genellikle ihracata

⁶⁶ *The Famine in Asia Minor*, s.49.

⁶⁷ Erler, a.g.e., s.171,173

⁶⁸ Erler, a.g.e., s.170-171.

⁶⁹ Erler, a.g.e., s.176. Göç nedeniyle Ankara ve Konya vilayetlerini etkisi altına alan 1874 yılında hem hükümet hem de yerel idare tarafından göçü önleyici bazı tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Örneğin, 29 Nisan 1874 tarihinde, kıtlığa bağlı olarak meydana gelen göçlerin engellenmesi yönünde kıtlık sahasındaki yerel yöneticilere önceden bazı emirler verilmesine rağmen, yöre idarecilerinin kararı uygulamadaki acizlikleri yüzünden hükümetin planı sekteye uğramıştır bkz. Erler, a.g.e., s.176.

ve karaborsacılığa konulan katı yasaklama tarzı eski uygulama ve yöntemleri kullanarak çözüm üretmeye çalışmıştır. Örneğin, 1873-1875 ve Osmanlı-Rus Savaşından sonra 1880'de yaşanan kıtlık esnasında da vergi politikalarını gevşetmiş ve köylüler daha iyi hasat elde etmeye başlayınca kadar belli dönemler için kıtlık sahasındaki halktan vergi alınmasını yasaklamıştır.⁷⁰ Ancak seyyahın ifadelerine bakılırsa, devletin bu yönde hükümlerine rağmen, daha önce de belirtildiği gibi, yerel yöneticilerin yanlış ve kötü uygulamalarından kaynaklı olarak kıtlık sahasındaki halktan vergi alınmaya devam edilmiş ve zaten yaşam mücadelesi vermeye çalışan köylüler daha da mağdur edilmiştir.

4. Sonuç:

1873-1875 yılları arasında Anadolu'da yaşanan kıtlık gerek Osmanlı Devletini gerekse Anadolu'da yaşayan halkı sosyo-ekonomik bakımdan derinden sarsmış ve pek çok olumsuzluğun yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bu kıtlığa bağlı olarak, binlerce insan gıda yetersizliği ve kimi bulaşıcı hastalığa bağlı olarak hayatını kaybetmiş, binlerce hayvan telef olmuş, yer yer güvenlik ve asayiş olayları ortaya çıkmış ve insanlar yiyecek bulmak ve hayatta kalmak için buldukları yerlerden başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Saptayabildiğimiz kadarıyla, bölgeden geçen batılı seyahatçilerin hemen hiç birisi bu konuya değinmezken, bir istisna olarak Tozer anılan konuya geniş bir yer ayırdığı görülmektedir. Bu durum onun kıtlığa ve yaşananlara yönelik aktardığı bilgileri önemli ve ayrıcalıklı kılmaktadır. Aslında Tozer, kıtlığın yaşandığı esnada Anadolu'yu ziyaret etmemiştir. Bu olaydan yaklaşık 4 yıl sonra, yani 1879 yılında Anadolu'ya gelmiştir. Ancak seyahatnamesinin giriş kısmında 1874 yılında Anadolu'da ortaya çıkan kıtlık nedeniyle seyahatini iptal etmek zorunda olduğunu belirttiği düşünülürse, onun özellikle batı kamuoyunda fazla bilinmeyen bu olaya dair bilgi almak ve bu bilgileri kendi ülkesindeki insanlarla paylaşma arzusu ile konuya ilgi gösterdiği söylenebilir.

Seyyahın 1873-1875 kıtlığına yol açan sebepler üzerinde etraflıca durduğu ve bazı değerlendirmeler yaptığı dikkat çekmektedir. Ancak Tozer'in bu kıtlığa yol açan belli başlı sebepler arasında merkezîyetçiliğe dayanan yeni yönetim sistemini göstermesi ve onun ayânları güçleri ellerinden alınmadan önce yeni sisteme göre kendi bölgelerinde başarılı işler yapan kişiler olarak övmesi oldukça dikkat çekicidir. Fakat seyyahın bu eleştirileri yaparken Osmanlı Devleti'nin kendine özgü koşulları içinde ortaya çıkan bu kuruma dair detaylı bilgi sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim kaynaklara yansıdığı kadarıyla, 18.yüzyılın ikinci yarısında elde ettikleri siyasi imtiyazları kendi lehlerine olacak şekilde kullanan bu hanedan aileleri, halkın üzerinde tahakküm kurarak bir sömürü düzeni kurmuşlardır. Bununla birlikte, bu unsurlar 19. yüzyılın başlarında bazı

⁷⁰ Ertem, a.g.m., s.157.

bölgelerde devletle mücadele içine girerek toplumun sosyo-ekonomik yapısı üzerinde önemli tahribatlara sebebiyet vermişlerdir. Ancak bazı kaynaklara yansıdığı kadarıyla, devlet her ne kadar ayân ailelerinin nüfuz ve güçlerini devletin lehine olacak şekilde ellerinden aldıysa da, kimi bölgelerde 19. yüzyılın sonlarına kadar devletle ittifak ederek nüfuzlarını ve çıkarlarını devam ettirdikleri görülmektedir. Bununla birlikte, Tozer'in Osmanlı yönetimine karşı kıtlığın çok önceden olacağına dair bazı işaretler olmasına ve bölgeden bu doğrultuda haberler gelmesine rağmen konuya ilgisiz kaldığı yönünde getirdiği eleştirilerin yersiz olmadığı söylenebilir. Zira bu durum, arşiv belgelerine dayanan bazı çalışmalarda da dile getirilmektedir. Ayrıca seyyahın Osmanlı Devleti'nin felaketten haberdar olur olmaz tüm imkânlarını seferber ederek kıtlık sahasındaki mağdur insanlara yardım eli uzattığı yönünde verdiği bilgilerin diğer kaynaklarda verilen bilgilerle örtüştüğü ve dolayısıyla nesnel olduğu söylenebilir. Ayrıca Tozer'in Yozgat'ta kıtlığa bağlı olarak ortaya çıkan ekmek isyanı hakkında verdiği bilginin de özgün olduğu söylenebilir. Çünkü konu ile ilgili yapılan diğer çalışmalarda kentte yaşanan diğer isyan ve asayiş olaylarına dair bilgi yer alırken, ekmek isyanına dair herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Sonuç olarak, Tozer'in batılı bir seyyah olarak Yozgat'ta 1873-1875 yılları arasında yaşanan kıtlığa ilişkin olarak bilgi veren tek seyyah olarak ön plana çıktığı söylenebilir. Dolayısıyla onun felaketin sebepleri arasında merkezi yönetimi ve ayânların devlet tarafından etkisiz hale getirilmesi yönündeki açıklamaları bir kenara bırakılırsa, 1873-1875 yılları arasında Anadolu'da yaşanan ve gerek Osmanlı Devletinde gerekse onun bir parçası Anadolu'da sosyo-ekonomik bakımdan büyük tahribatlar yaratan bu kıtlığın aydınlatılmasına önemli katkılar sağladığı ileri sürülebilir.

Kaynakça

- Ağır, Seven, *From Welfare to wealth: Ottoman and Castillian grain trade policies in a time of change*, Basılmamış Doktora tezi, Princeton University 2009.
- Aktepe, M. Münir, “Tuzcuoğulları İsyanı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.III, S. 5-6 (1953), ss.21-52.
- Bay, Abdullah, *Trabzon Eyaletinde Müteğallibe Hareketleri ve Ayanlık (1750-1850)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007.
- Bayar, Yener, *1873-1875 Orta Anadolu Kıtığı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.
- Bryer, Anthony, “The Last Rising and the Downfall of the Pontic Derebeys” (1812-1840)”, *Bedi Kartlisa*, Vol.XXVI (1989), ss.191-210.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, Princeton: Princeton University Press, 1963.
- Emecen, Feridun, “Doğu Karadeniz’de Ayanlık: Tirebolulu Kethudazede Mehmet Emin Ağa”, *Belleten*, LXV/242 (2001), ss.193-215.
- Erler, Yavuz, “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler*, C.13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 762-770.
- _____, “The Effects of Natural Disasters on The Province of Konya with a Special Reference to Economic and Social Aspects of the City”, *International Congress on Ottoman Empire With All Aspects in 700th Anniversary of Its Establishment*, yay. haz. Alaaddin Aköz, Bayram Ürekli, Ruhi Özcan, Selçuk Üniversitesi, Konya 2007, ss.797-809.
- _____, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Ertem, Özge, “Considering Famine in the Late Nineteenth Century Ottoman Empire”, *COLLeGIUM*, Vol 22 / 9 (2017), ss.151-172.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.
- Hoch, Steven, L, “Famine, Disease and Mortality Patterns in the Parish of Borshevka, Russia, 1830–1912”, *Population Studies*, 52 (1998), ss.357–368.
- İnalcık, Halil, “ The Application of Tanzimat and its Social Effects”, *AO*, V (1973) , ss. 97-128.

- Joseph, C. Miller, “The Significance of Drought, Disease and Famine in the Agriculturally Marginal Zones of West-Central Africa”, *Journal of African History*, 23 (1982) , ss.17–6.
- Karaca, Taha Niyazi, “1873-1874 Kıtılığının Osmanlı İktisadi ve Siyasi Yaşantısına Etkileri”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu Bildiriler (12-13 Aralık 2013)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, ss.163-180.
- Karagöz, Rıza, *Haznedarşade Süleyman Paşa*, Etüt Yayınları, Samsun 2009.
- Kılıç, Orhan, “Osmanlı Devleti’nde Meydana Gelen Kıtılıklar”, *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.718–730.
- Kuş, Aysegül, *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Balta Limanı’na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Layard, Austen Henry, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, Harpers and Brothers, London 1853.
- Mc Gowan, Bruce, “Ayanlar Çağı 1699-18129”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II (1600-1914)*, (ed.) Halil İnalçık, Donald Quatert, çev. Süphan Andıç, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Meeker, Micheal. M., *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz’de Osmanlı Mirası*, çev. Tutku Vardoğlu, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- Mordtman, A. D., *Anatolien Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien*, ed. Franz Babinger, Hanover 1925.
- Karaca, Taha Niyazi, “1873-1874 Kıtılığının Osmanlı İktisadi ve Siyasi Yaşantısına Etkileri”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu Bildiriler (12-13 Aralık 2013)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayânlık*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.
- _____, “XVIII. Yüzyılda Trabzon’un Genel Durumu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1998, ss.133-145.
- Quatert, Donald, “ 19. Yüzyıla Genel Bir akış Islahatlar Devri 1812- 1914”, içinde *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, C.II, (ed.) Halil İnalçık, Donald Quatert, çev. Süphan Andıç, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.

- Sarıköse, Selma Turhan, XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2013.
- Smith, Eli, *Researches of the Rev. E. Smith and H.G.H Dwight in Armenia including a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmans*, Vol.II, Jonathan Leavitt, New York, 1833.
- Şahin, Canay, *The Rise and the Fall of an Ayan Family in the Eighteenth Century Anatolia: The Canıklıoğlular (1737-1808)*, The Institute of Economics and Socia Sciences of Bilkent University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.
- Tevfik Güran "The State Role in the Grain Supply of İstanbul: The Grain Administration 1793-1839", *International Journal of Turkish Studies*, 3/1, (1984-85), ss.27-41.
- The Famine in Asia Minor: Its History, Compiled from the Pages of the "Levant Herald"*, ISIS, İstanbul 1989.
- Tozer, Henry Fanshawe, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London: Longmans Green, 1881.
- TürkDilKurumuSözlüğü,http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a0067b86c5cc7.47352183, erişim tarihi: 6.11.2017.Yazıcı, Nesimi, "Osmanlı Haberleşme Kurumu", *150. Yılında Tanzimat*, yay. haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992.